

172. Reprinted in: Davidson, D. (2001): *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford: Clarendon Press, 39-52.
- FODOR, J. (1981): *Representations*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- FODOR, J. (1998): *Concepts*. Oxford: Clarendon Press.
- MILLIKAN, R. G. (1984): *Language, Thought, and Other Biological Categories*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- NÖE, A. (2004): *Action in Perception*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- RORTY, R. (1980): *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press.

Igor Hanzel: *Studies in the Methodology of Natural and Social Sciences*

Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010, 410 s.

Ako naznačuje názov, *Štúdie* Igora Hanzela, ktoré vyšli ešte na jeseň roku 2010 v medzinárodnom nakladateľstve Peter Lang, nie sú „knihou jedného argumentu“. Pokrývajú veľmi pestrý tematický rozsah a otvárajú množstvo otázok. Za šírkou záberu sa skrýva orientácia, ktorá je z architektoniky práce i predkladaných argumentov zrejmá, hoci ju autor podrobne neexplikuje. *Štúdie* vychádzajú z presvedčenia, že problémy filozofie, resp. metodológie vedy nemožno úspešne riešiť inak než v úzkom kontakte s vedeckými teóriami samými. Obmedzenia tradičného chápania merania, vedeckého zákona, metódy výstavby teórie a v konečnom dôsledku aj samého poslania vedy, preto Hanzel v jednotlivých kapitolách skúma na Newtonových *Princípoch*, Ricardových *Zásadách*, Marxovom *Kapitáli*, no i na príkladoch Perrinovho výpočtu Avogadrovej konštanty, sporu historickej sociológie a teórie racionálnej voľby alebo tzv. „zakotvenej teórie“ (*grounded theory*) sociálnych vied. Vychádza pritom z troch zdrojov.

Prvým je sama moderná filozofia vedy: Okrem klasických príspevkov Carnapa, Poppera a Hempela sa Hanzel opiera o idealizačnú koncepciu vedeckého zákona, ktorá v 70. rokoch minulého storočia vzišla z poznanskej školy, a polemicky tiež o Bhaskarov kritický realizmus. Často opomínané, no z hľadiska Hanzelovho prístupu kľúčové sú staršie práce Václava Černíka (pozri Černík 1977 a 1986), na ktoré nadväzuje a kriticky ich rozvíja.

Druhým zdrojom je Hegelov kategoriálny systém, ktorý Hanzel uplatňuje pri analýze štruktúry vybraných teórií. Hoci ani v slovníku

analytickej filozofie dnes Hegel už nefiguruje len ako pejoratívum, spojenie *Logiky ako vedy* s filozofiou vedy sa stále zdá neobvyklé. Výsledky, ku ktorým možno takto dospieť, sú o to prekvapivejšie. Napokon tretím zdrojom, ktorý Hanzelovi slúži ako analytický nástroj, je moderná sémantika, predovšetkým transparentná intenzionálna logika (TIL), ktorej význam netreba v našom prostredí zvlášť predstavovať.

Osem kapitol monografie možno na jednej strane chápať ako svojbytné príspevky k riešeniu čiastkových problémov, ktoré súvisia s konkrétnymi vedeckými teóriami a ich metodologickou reflexiou. Napríklad v štvrtej kapitole, o ktorej sa ešte zmienim, Hanzel predkladá rekonštrukciu Marxovho postupu v prvých kapitolách I. zväzku *Kapitálu*, pričom polemizuje s iným, v súčasnosti veľmi vplyvným výkladom. Ako vysoko špecializovaná kritika názorov C. J. Arthura a G. Reutena táto kapitola obstoí aj osve. K čítaniu kapitol *Štúdií* ako samostatných celkov môže zvädzať aj fakt, že staršie verzie niektorých z nich vyšli v podobe samostatných článkov, okrem iného aj v časopise *Organon F*.

Na druhej strane však kapitoly tvoria súvislý celok, ktorý vymedzujú dve otázky: „Ako budovať vedeckú teóriu?“ a „Čo je to vedecký zákon?“. Práve priebežné odpovede na tieto otázky, ktoré sa postupne prehľbujú, umožňujú autorovi riešiť parciálne problémy a zamiešať sa do viacerých sporov – napríklad toho o význame kvantitatívnych a kvalitatívnych metód v sociálnych vedách (6. kapitola). Nasledujúce riadky preto venujem prevažne problematike, ktorú v Hanzelovej monografii považujem za kľúčovú.

V tretej kapitole autor podáva minucióznu rekonštrukciu Newtonovho postupu v I. a III. knihe *Princípov*. Ukazuje, že tento postup možno chápať ako „myšlienkový pohyb“ (*thought-movement*) na troch epistemických úrovniach: javu (*appearance*), základu (*ground/essence*) a prejavu (*manifestation*).¹ Výsledná teória je budovaná „cyklicky“ v tom zmysle, že od skúmania na úrovni javov sa prostredníctvom pochopenia ich základu (príčiny) vracia „späť“ na úroveň javov, no tentoraz už ako prejavov spoznaného základu.

V prípade *Princípov* to znamená, že Newton prechádza od (idealizovaných) javov pohybu k ich príčine – k dostredivej sile v prvej a ku gravitačnej sile v tretej knihe – a po jej kvantifikácii sa „vracia“ na

¹ Táto trojica kategórií pochádza, spolu s ďalšími, práve z II. zväzku Hegelovej *Logiky ako vedy*.

úroveň javov ako prejavov. Tento návrat je dvojaký. Po prvé, kvantifikácia základu (pôsobiacich síl, ktoré sú príčinami javov) mu umožňuje eliminovať niektoré z idealizujúcich predpokladov, ktoré boli potrebné na začiatku. Inými slovami, poznanie základu javov umožňuje pri tomto návrate modifikovať, „korigovať“ ich pôvodnú konceptualizáciu v súlade s novým poznaním, získaným analýzou základu. Po druhé, preskúmanie tohto základu umožňuje vysvetliť „nové“, t. j. odlišné javy, ktoré pôvodne neboli predmetom skúmania.

Rozlíšenie troch epistemických úrovní v štruktúre Newtonovej teórie sa premieta aj do Hanzelových analýz merania. Popri meraní odvodenom od Newtonovej teórie sa zaoberá aj dvoma ďalšími prípadmi: meraním v kontexte prednewtonovskej Huygensovej fyziky (3. kapitola) a ekonometrickým využitím Marxovej teórie hodnoty (4. kapitola). Tieto tri príklady predstavujú typovo zásadne odlišné druhy meracích procedúr, čo Hanzel ukazuje práve pomocou kategórií javu, podstaty a prejavu, resp. od nich odvodených kategórií vonkajšej a imanentnej miery.

Rekonštrukcia Newtonovej metódy výstavby teórie je východiskom Hanzelovej kritiky „štandardnej koncepcie“ vedeckých teórií, ako ju rozpracovali klasici filozofie vedy. Tá podľa Hanzela okrem iného predpokladá, že v procese výstavby teórie nedochádza k zmenám významu použitých termínov (t. j. že výstavba teórie má charakter deduktívneho postupu) a že myšlienkový pohyb je jednosmerný, od nepozorovateľného (v Hanzelovej terminológii: od základu) k pozorovateľnému (k prejavom) (s. 38). Ako vychádza najavo v tretej kapitole *Štúdií*, cyklicky budovaná teória obe tieto preskripcie porušuje.

Rekonštrukcia významu Keplerovho tretieho zákona (ako sa vyskytuje v *Princípoch*) pomocou nástrojov TIL totiž ukazuje, že v Newtonovom postupe sa význam tohto zákona mení paralelne s myšlienkovým pohybom na úrovniach javu, základu a prejavu. Prvá a tretia kniha *Princípov* preto podľa neho predstavujú „cyklicky organizovanú sekvenciu postupne sa meniacich konštrukcií“ (s. 127). Inými slovami, Newtonova teória nemôže byť budovaná deduktívne. Toto zistenie sa v *Štúdiách* vysvetľuje nasledovne. Čím viac idealizácií obsahuje idealizovaný zákon, „tým viac rôznych explanand (vedeckých zákonov a/alebo vysvetlení jednotlivých javov) z neho možno potenciálne odvodiť...“ (s. 148). Každá konkretizácia idealizovaného zákona ďalej zahŕňa „neredukovateľne heuristický moment“, t. j. „objav kauzálneho dosahu danej modifikačnej podmienky“ (s. 148). V Newtonovom prípade to znamená,

že Keplerov tretí zákon („zákon harmonický“) sa v *Princípoch* postupne koriguje tak, aby zohľadnil (pomocou „modifikačných podmienok“) účinky faktorov, od ktorých sa pôvodne abstrahovalo. Tieto korekcie nemožno deduktívne odvodiť z pôvodného idealizovaného zákona.

Z rekonštrukcie je tiež zrejmé, že Newtonov postup nesmeruje od nepozorovateľného k bezprostredne pozorovateľnému, pretože „tvrdenia týkajúce sa harmonického zákona... neredukovateľne obsahujú termín »hmotnosť«, čiže termín, ktorý zo stanoviska *Princípov* označuje niečo *nepozorovateľné*“ (s. 125).

Pri transformácii javov na prejavy prostredníctvom preskúmania ich základu sa mení – obohacuje – význam termínov, ktorými sa opísali ako javy. Spoznanie základu umožňuje vysvetliť javy ako prejavy základu, a tým aj odhaliť pôvod systematicky chybných, mylných predstáv o nich. Hanzel z toho uzatvára, že „aj prírodovedná teória, ak je vybudovaná cyklickým spôsobom, môže plniť kritickú funkciu“ (s. 127). Otázka „Aká je úloha kritiky?“, ktorú pred takmer 35 rokmi položil známy článok Faya a Moona (pozri Fay – Moon 1977), sa teda v *Štúdiách* nastoľuje inak. Z jej pozadia nie sú apriórne vylúčené ani prírodné vedy. Hanzel pomocou Hegelových epistemických kategórií hľadá na ňu takú odpoveď, ktorá by osvetlila „fungovanie“ a význam kritiky takpovediac na najnižšej úrovni, spoločnej prírodným i spoločenským vedám.

Načrtnuté rozpory medzi predpismi filozofie vedy a štruktúrou Newtonovej teórie vedú Hanzela k revízii tradičného chápania vedeckého zákona a ku konštrukcii vlastnej typológie vedeckých zákonov. Hempelov D-N model založený na všeobecných zákonoch, ako aj s ním spojené predstavy o metóde výstavby teórie, podľa neho nie sú uplatniteľné už tam, kde má explanácia charakter postupnej konkretizácie a kde sa z kauzálnych zákonov zodpovedajúcich „hlbšej“ príčine (základu) odvodzujú ich prejavy. Deduktívno-nomologický model zodpovedá podľa Hanzelovej typológie len „zákonom javu“ (empirickým zákonom, chápaným v duchu regularizmu) a explanácii na báze týchto zákonov. Tradičný pojem vedeckého zákona preto Hanzel rozširuje najprv o „idealizovaný zákon príčiny, tvoriacej základ idealizovaného javu“ a „zákon prejavu“,² ktoré pochopiteľne nezodpovedajú klasickým regularistickým predstavám o zákonoch.

² Rozdiely medzi dvoma typmi zákonov Hanzel prehľadne zhŕňa v tabuľke 3.4 (s. 159).

Hanzelova rekonštrukcia *Princípov* ako cyklicky budovanej teórie, ktorú som tu opísal len v hrubých rysoch, je podľa môjho názoru najsilnejšou časťou monografie; jej pôsobivosť je daná najmä tým, že „štandardnú koncepciu“ kritizuje takpovediac na domácej pôde, v oblasti fyzikálnych teórií.³ Z celkom inej oblasti pochádza Marxova teória hodnoty, ktorá je predmetom skúmania v štvrtej kapitole. Hanzel sa v nej opiera nielen o Marxove „klasické“ práce, ale aj o dosiaľ neznáme rukopisy, sprístupnené až v 90. rokoch v druhej sérii *Marx-Engels Gesamtausgabe*. Predmetom metodologickej reflexie sa u Hanzela stávajú zrejme po prvý raz. Aj v Marxovom prípade autor ukazuje, že ide o teóriu budovanú cyklicky, „myšlienkovým pohybom“ po osi *jav – základ – prejav*. Súvislosť Marxovho a Newtonovho postupu má však aj ďalší aspekt.

Už pri rekonštrukcii *Princípov* sa Hanzel pozastavuje nad tým, že hoci Newtonova teória prekonáva horizont bezprostredne pozorovateľného a prechádza k základu javov (k silám a gravitačnej sile), nenájdeme v nej analýzu „kvality“ týchto síl (s. 131). Umožnila by vysvetliť, „prečo sa [gravitačná sila, J. H.] prejavuje ako zrýchlenie“, „prečo pre zrýchlenie, ako účinok sily, platí $a \propto 1 / r^2$ “ (s. 131), resp. čo je sama gravitačná sila. Newtonov postup teda – opäť nadväzujúc na Hegela – charakterizuje ako myšlienkový pohyb od idealizovaných javov k *formálnemu* základu. Vyznačuje sa tým, že na základe kvantitatívnej analýzy javov (pohybu) síce umožňuje kvantifikovať ich príčiny, resp. základ (pôsobenie sily), no neskúma tento základ „ako niečo, čo má svoje vlastné bytie“ (s. 137), t. j. ako *reálny* základ.⁴

Marxova teória hodnoty slúži Hanzelovi ako príklad cyklicky budovanej teórie, ktorá nezostáva na úrovni formálneho základu, ale skúma reálny základ hodnoty tovarov, ktorý Marx vidí v abstraktnej práci. *Kapitál* potom nepodáva len kvantitatívnu analýzu veľkosti hodnoty tovarov (a ich zmien, spôsobených napr. zmenami produktívnej sily

³ Nezaškodí dodať, že v orientácii na Newtonov postup Hanzel implicitne nadväzuje na túto Černíkovu (1977, 76) poznámku: „Zaujímavý by bol napríklad rozbor Newtonovho gravitačného zákona, v ktorého antecedente formulácie vystupuje idealizácia hmotného bodu a abstrakcia od gravitačných účinkov »tretieho« telesa a i.“

⁴ Aj na tento aspekt upozornil už Černík, keď o Newtonovom gravitačnom zákone napísal, že „nevysvetľuje *pôvod* planetárneho pohybu, sám zdroj príťažlivosti Slnka“ (1977, 89).

práce), ale aj kvalitatívnu analýzu hodnoty, ktorá ukazuje, *prečo* (za akých podmienok) sa ľudská práca prejavuje v hodnote tovarov.

Aby poukázal na rozdiely medzi Marxom a Newtonom, Hanzel rekonštruuje zákon hodnoty a modifikácie, ktoré podstupuje v prvých šiestich kapitolách *Kapitálu*. Tento zákon podľa neho umožňuje vysvetliť, ako vzniká, resp. ako a za akých podmienok sa reprodukuje to, čo vysvetľuje. Z epistemického hľadiska predstavuje pokrok oproti postupu, charakteristického pre Newtonove *Princípy*; Hanzel ho preto – nadväzujúc na Marxovu terminológiu – nazýva imanentným (*inherent*) organickým zákonom (s. 222) a rozširuje tak svoju typológiu vedeckých zákonov.

Hanzelova rekonštrukcia zákona hodnoty, ako vystupuje v prvej kapitole *Kapitálu*, má však podľa môjho názoru jeden nedostatok. Hanzel zapisuje zákon takto (s. 219):

$$(x)(z)\{C_E^B(x,z) \xrightarrow{n} V(z) = f[L(x,z)]\}$$

C_E^B v antecedente predstavuje konjunkciu dvoch podstatných podmienok. Vetnú spojku, ktorá po nich nasleduje, navrhuje Hanzel čítať ako „ak..., tak nevyhnutne...“. Z podstatných podmienok je pre moju pripomienku dôležitá len prvá C_E^{B1} . Podľa nej „ x je súkromným výrobcom [tovaru, J. H.] z “. $V(z)$ predstavuje hodnotu tovaru z ; $L(x,z)$ je „práca vynaložená výrobcom x na výrobu z “ (s. 219). Celý zákon teda možno čítať takto: „Ak sú splnené podstatné podmienky, potom hodnota každého tovaru sa nevyhnutne rovná množstvu (abstraktnej) práce vynaloženej výrobcom na jeho výrobu.“

Hanzel však zároveň správne a v súlade s tvrdeniami v rukopise tzv. „nepublikovanej 6. kapitoly *Kapitálu*“ uvádza, že na počiatku Marxovho postupu je výrobca tovarov *bližšie neurčený*; až v ďalšej analýze sa má ukázať, že bezprostredný výrobca je zároveň vlastníkom tovaru „pracovná sila“ a ne-vlastníkom výrobných prostriedkov. To je však v rozpore s Hanzelovou predchádzajúcou rekonštrukciou zákona, resp. jeho podstatných podmienok, v ktorých je výrobca *určený* ako nezávislý majiteľ výrobných prostriedkov. Dve podoby zákona hodnoty, s ktorými Marx pracuje na dvoch odlišných úrovniach abstrakcie – zo stanoviska „jednoduchého obehu“ a z hľadiska procesu výroby kapitálu – sú podľa Hanzelovej rekonštrukcie nekompatibilné.

Inak povedané, ak prijmeme Hanzelovu podstatnú podmienku C_E^{B1} , stane sa z Marxovho „jednoduchého obehu“ *samostatná*, od výrobného procesu kapitálu *nezávislá* a s týmto procesom *nezlučiteľná* sféra.

Z takého stanoviska by zostali nepochopiteľné dva súvisiace kritické zámery Marxovej teórie. Po prvé, ukázať, že transakcie, ktoré sa z pohľadu „jednoduchého obehu“ javia ako spravodlivé, slobodné a rovné výmeny ekvivalentov, možno racionálne vysvetliť len ako moment hlbších spoločenských procesov, ktoré predpokladajú separáciu bezprostredného výrobcu od výrobných prostriedkov. Po druhé, ukázať, že predstava o prisvojovaní na základe *vlastnej* práce je len zdaním (resp. javovou formou), za ktorým sa skrýva prisvojovanie *cudzej a nezaplatenej* práce. Podmienka C_E^{BI} oba zámery znemožňuje. Ak má rekonštrukcia zákona hodnoty zodpovedať Marxovmu postupu, treba ju formulovať tak, aby aktérovi jednoduchého obehu nepripisovala vlastníctvo výrobných prostriedkov.

Tento nedostatok však nemá vplyv na Hanzelovu charakteristiku zákona hodnoty, ani na jeho polemiku s inými interpretáciami. Analýza Marxovho postupu umožňuje v ďalšej časti tretej kapitoly konfrontáciu s úvahami D. Ricarda a S. Baileyho o hodnote. Aj pri rekonštrukcii Ricardových názorov Hanzel čerpá z nepublikovanej, málo známej pozostalosti. Ide najmä o Ricardov posledný rukopis „Absolútna hodnota a výmenná hodnota“, ktorý prvýkrát vyšiel až v Sraffovom súbornom vydaní. Výsledky, ku ktorým dospela rekonštrukcia Marxovej teórie hodnoty, umožňujú Hanzelovi ukázať, že za ricardovským hľadaním tovaru, ktorý by slúžil ako „nemenná miera hodnôt“, sa skrýva konfúzia epistemických úrovní javu a prejavu, ako aj nerozlišovanie medzi dvomi druhmi miery, vonkajšou a imanentnou mierou.

V záverečnej časti 3. kapitoly Hanzel na základe analýzy zákona hodnoty ako „inherentného organického zákona“ skúma kvantitatívne vzťahy Marxových kategórií hodnoty, výrobnej ceny, nadhodnoty a zisku (s. 248-268). Táto časť predstavuje dôležitý príspevok k otázke ekonometrického využitia Marxovej teórie hodnoty, ktorá obvykle zostáva v úzadí. Hanzel tu ukazuje, ako možno Marxovu explanačnú štruktúru využiť pri meraní agregátnych veličín.

O výsledky získané v kapitolách o Newtonových *Princípoch* a o Marxovom *Kapitáli* sa autor opiera aj pri skúmaní zakotvenej teórie (5. kapitola), pri riešení vzťahu kvantitatívnych a kvalitatívnych metód v sociálnych vedách (6. kapitola) ako aj pri komparatívnej analýze historickej sociológie a teórie racionálnej voľby (7. kapitola). Posledná, ôsma kapitola je polemikou s Bhaskarovým a Salmonovým poňatím kauzality, resp. kauzálneho zákona.

Celkový dojem zo *Štúdií* trocha narúša ich technické spracovanie. Aj do záverečnej podoby publikácie sa vlúdilo viacero tlačových chýb.

Tie neobišli ani formálny aparát, čo môže viesť k zásadným nedorozumeniam. Zrejme pre technologické nedostatky na strane nakladateľa sú isté symboly v zápisoch vynechané alebo nahradené nesprávnymi symbolmi,⁵ takže je na čitateľovi, ako si s nimi poradí. Vzhľadom na mieru, v akej autor využíva formálne nástroje, by vítanou súčasťou publikácie bol prehľadný zoznam aspoň tých najdôležitejších formúl, prípadne i zoznam obrázkov a tabuliek, ktorých v knihe nie je málo.

Domnievam sa, že *Štúdie o metodológii prírodných a sociálnych vied* oslovia dva druhy čitateľov. Na svoje si príde jednak „tvrdé jadro“ priaznivcov filozofie vedy, ktoré sa zaujíma o jej základné problémy. Nájde tu dôslednú kritiku fenomenalistického chápania vedeckého zákona. No pri riešení tradičných problémov Hanzel formuluje – občas akoby mimochodom – aj poznámky k problematike, ktorá presahuje hranice filozofie vedy.⁶ Takže hoci, prísne vzaté, sú to *Studies*, možno Hanzelove *Štúdie* odporučiť všetkým záujemcom o súčasnú slovenskú filozofiu.

Juraj Halas

Literatúra

ČERNÍK, V. (1977): *Problém zákona v marxistickej metodológii vied*. Bratislava: Pravda.

ČERNÍK, V. (1986): *Systém kategórií materialistickej dialektiky*. Bratislava: Pravda.

FAY, B. – MOON, J. D. (1977): What would an adequate philosophy of social science look like? *Philosophy of the Social Sciences* 7, No. 3, 209-227.

Jaroslav Peregrin: *Člověk a pravidla. Kde se berou rozum, jazyk a svoboda*

Praha: Dokořán, 2011, 166 s.

J. Peregrin patří k známým a respektovaným autorom, ktorý sa venuje filozofii jazyka, sémantike a analytickej filozofii. Recenzovaná knižka je svedectvom toho, že okruh jeho záujmu sa na základe doteraj-

⁵ Napríklad na stranách 227, 254, 319, 320.

⁶ Mám na mysli najmä pasáže o kategóriách (s. 15 a s. 382), ale aj o prakticko-empirických aspektoch vedy (s. 86) a fenomenalizme (s. 185).